

УДК 159.9.9232

Особливості кримінальних настанов злочинного середовища

Шевченко Л.О.

У субкультури злочинного середовища існують стійкі стереотипи, які одночасно функціонують і як елемент психологічної структури особистості, і як елемент цієї структури. Настанови особистості щодо соціального середовища спирається на певні ціннісні орієнтації особистості, які виступають регуляторами її поведінки. Злочинці обізнані із соціальними цінностями суспільства, але за умов існування стійких злочинних стереотипів ці цінності вважаються «абстрактним». Своє життя вони підпорядковують владі «дієвих» цінностей: матеріальному успіху, розвагам, спілкуванню, для досягнення яких придатні усі засоби, навіть кримінальні.

Ключові слова: настанова, злочинне середовище, стереотип, ціннісні орієнтації, злочинці.

В субкультуре кримінальной среды существуют устойчивые стереотипы, которые одновременно функционируют как элемент психологической структуры личности и как элемент этой же структуры. Установки личности относительно социальной среды опираются на определенные ценностные ориентации личности, которые выступают регуляторами её поведения. Преступникам знакомы социальные ценности общества, но в криминальной субкультуре эти ценности считаются «абстрактным». В своей жизни они руководствуются «действенными» ценностями, для достижения которых приемлемы все способы, в том числе и криминальные.

Ключевые слова: установка, стереотип, криминальная среда, преступник, ценностные ориентации.

There are stable stereotypes in subculture of criminal sphere, that function as element of psychological personal's structure and as element of that structure. Personal's aims are depended on definite personal's value orientations, which regulate its behavior. Criminals know social values, but in criminal subculture these values regarded as "abstract". In their life they follow "efficacious" values that can be achieved by different means, including criminals.

Key words: aim, stereotype, criminal sphere, criminal, value orientations.

Постановка проблеми. Вперше поняття настанови було застосовано в експериментальній психології німецькими психологами (Г.Мюллер, Т.Шуман, Л.Ланге) як готовність діяти тим чи іншим чином, а також для описування неусвідомленого стану готовності, який виникає при постановці завдання та зумовлює спрямованість психічних процесів особи. У сучасній психології настанова тлумачиться як готовність, схильність суб'єкта, що забезпечує стійкий цілеспрямований характер протікання діяльності по відношенню до певного об'єкту [1, с. 419]. В радянській психології одним з перших визначив настанову як цілісний особистісний стан готовності, налаштування і на поведінку в певній ситуації, а також для задоволення певної потреби Д.М.Узнадзе. Розроблена ним теорія настанови являє собою загальнопсихологічну систему уявлень, яка виокремлює в якості головного пояснювального поняття саме принцип настанови. Погодимося із Д.М.Узнадзе, який вважав, що настанова лежить в основі свідомих процесів [3, с. 41]. Логічно, що настанова до поведінки виступає певним механізмом, який забезпечує настрої особистості на поведінку в соціальній ситуації. Враховуючи, що в злочинному середовищі існують певні стійкі форми субкультурної поведінки, які ґрунтуються на суб'єктивних ціннісних орієнтаціях, то питання функціонування стереотипів злочинної поведінки неможливо вивчити без урахування кримінальних настанов злочинного середовища.

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблеми

Настанова формується у психіці суб'єкта в результаті попереднього досвіду у вигляді реакції на вплив ситуації, у якій йому доводиться ставити та вирішувати різноманітні завдання. За думкою Д.М.Узнадзе, характерною рисою настанови є її неусвідомлюваний психічний процес, який робить вирішальний вплив на утримання та плин свідомої психіки [2, с. 210]. Вчений вважав, що в результаті повторення ситуації, у якій може бути реалізовані ті чи інші потреби, настанова особистості фіксується, закріплюється. Тобто, первинною є саме актуальна ситуативна настанова, а фіксована настанова виступає вже вторинною. Свідомість особи бере участь у виробленні настанови, коли звична дія натрапляє на перешкоду і виникає необхідність осмислити власну поведінку, об'єктивувати її, отже, акт поведінки стає предметом осмислення. Д.М.Узнадзе вважав, що існують три типи поведінки: імпульсивна, вольова та примусова. Імпульсивна поведінка пов'язана з раптовим виникненням потреб, які необхідно задовольнити. Вольова поведінка здійснюється при бажанні та участі самої особи. Настанова на таку поведінку виникає, коли людина приймає рішення діяти тим чи іншим чином. Для формування настанови на вольову поведінку особі необхідно уявляти предметну ситуацію, можливі наслідки, а також мати доцільність поведінки. Примусова поведінка виникає на підставі примусу з боку інших людей або соціального середовища та відбувається на свідомому рівні. Така поведінка замотивована, бажана, передбачувана людиною. Як зауважив Б. Поршнев, людину формує не фізичне середовище, а система правил і норм, з якими вона себе співвідносить та ототожнює [4]. Розробка проблеми настанови була здійснена також в межах діяльнісного підходу О.М. Леонтева, зокрема, досліджувалася проблема змістовної настанови. На думку А.Г. Асмолова, змістовна настанова являє собою вираження особистісного змісту у вигляді готовності до спрямованої діяльності, надає діяльності стійкий характер [5, с.274]. Ідеї щодо виявлення особливих станів особистості, які передують її реальній поведінці, висловлені у «концепції відносин людини» В.Н.Мясищева. Поняття «відношення» у його теорії перекликається з поняттям соціальної настанови. Саме соціальна настанова є важливим психологічним механізмом включення людини в соціальну систему. Так, П.Н.Шихирев вважає, що соціальна настанова (аттитюд) одночасно функціонує як елемент психологічної структури особистості та як елемент соціальної структури [6, с.]. Індивід у процесі своєї життєдіяльності включається в різноманітні соціальні системи, в різноманітні ціннісні структури. Наявність різних систем цінностей у суспільстві зумовлює широкий вибір індивідом певних цінностей [7, с.49]. За думкою Р.Мертон, асоціальна

(в тому числі насильницька, агресивна, корисливо-насильницька) поведінка є результатом прірви між офіційними цінностями у суспільстві та можливістю їх досягнути. Отже, внутрішня позиція особистості щодо соціального середовища спирається на певні ціннісні орієнтації особистості, які виступають регуляторами її поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження Дослідження проводилося у двох кримінально-виконавчих установах Державного департаменту з питань виконання покарань в Харківській області: у кримінально-виконавчій установі мінімального рівня безпеки, де відбувають покарання жінки вперше засуджені до позбавлення волі та у кримінально-виконавчій установі середнього рівня безпеки, де перебувають чоловіки. Вибірка була обмежена за ознаками кримінального діяння, обсяг вибірки досліджуваних 195 особи. Першу групу складають жінки-злочинниці, всього 103 особи, у віці 23-47 років. До другої групи випробуваних увійшли чоловіки, що відбувають покарання, всього 92 особи, у віці 22-45 років. В це число не були включені особи, які знаходяться у карантинному приміщенні та ті ув'язнені, що проходять первинний курс лікування від алкоголізму або наркоманії. Для систематизації даних учасників дослідження була складена картотека, яка включала кодоване ім'я, соціально-демографічні дані, статті КК України, строк покарання та ін. У дослідженні були використані такі методи як анкетування та тестування. Ціннісно-орієнтаційна сфера злочинців вивчалася Must- тестом за модифікацією П.Н. Іванова та С.Ф. Колобової "Визначення життєвих цінностей особистості". Методика Must- тест є різновидом вербальних проєктивних тестів. Запропонований набір дозволяє визначити п'ятнадцять життєвих цінностей: влада та вплив, воля та демократія в суспільстві, безпека, автономність, відомість, матеріальний успіх, особистісний рост, здоров'я, релігія, спілкування, любов, багатство духовної культури, задоволення, привабливість.

Результати вивчення життєвих цінностей злочинців в обох групах виявляють певну кількість значущих для них цінностей, а також незначущих цінностей. Значущими життєвими цінностями в обох вибірках є здоров'я, матеріальний успіх, почуття задоволення, спілкування. Вибираючи ту чи іншу цінність, людина підкреслює для себе важливість конкретних цінностей та прагне організувати свою поведінку певним чином. Проблемність досягнення цінності здоров'я у нашому суспільстві обумовлюється соціально-економічними та екологічними чинниками. Вітчизняна система охорони здоров'я не повною мірою безкоштовно забезпечує соматичне, психічне та психологічне здоров'я населення, а забрудненість повітря й інші екологічні негаразди сприяють психологічній напрузі, здатні посилювати агресивність людей і тривогу за власне здоров'я. Тому здоров'я, поза всякого сумніву, найголовніша життєва цінність у місцях позбавлення волі, особливо для осіб, що вчинили насильницькі злочини, тобто злочини пов'язані з нанесенням шкоди життю та здоров'ю людей. Під час злочину вони без коливань вдаються до безпосереднього силового впливу на потерпілого. Зазначимо, що за своїм характером та інтенсивністю насильницькі дії жінок мало в чому поступаються насильству з боку чоловіків. Навіть, коли вони діють у співучасті із чоловіками, і ситуація не вимагає застосування фізичного насильства, жінки активно допомагають подолати опір жертв злочину, приймають участь у тортурах. Отже, цінність життя та здоров'я потерпілих для злочинців сумнівна. Інша річ своє власне здоров'я, яке треба берегти і тому більшість відвідувачів медичної частини колоній саме ця категорія злочинців. Матеріальний успіх та матеріальна забезпеченість це цінність, яка завжди була вагомою у структурі цінностей і набула значущості зараз, в ринкових умовах розвитку українського суспільства, коли життєвий успіх пов'язан з рівнем споживання матеріальних благ. Враховуючи наявність розмірів соціального розшарування у державі і як наслідок появу забезпечених та незабезпечених верств населення, можна прогнозувати бажання досягти будь-якою ціною матеріальної забезпеченості вихідцями із неблагополучних сімей, особами, що схильні до паразитичного, і в першу чергу асоціального, способу життя. Існуючі стереотипи кримінального середовища дозволяють уникнути коливань злочинцям при вирішенні питання щодо матеріального збагачення за рахунок інших. Бажання «жити одним днем», користуватися тим, що «потрапило до рук» не сприяє формуванню гідної мотивації особистості та разом з невмінням продуктивно вирішувати життєві ситуації, може призвести до імпульсивності у діях і поступках й злочинної поведінки зокрема. Почуття задоволення як життєва цінність є вагомою в обох групах досліджуваних. За думкою Н.Р.Саліхової, реалізація цінностей особистості залежить від ціннісної ієрархії особи та можливості досягнення, доступності цінності[8,с.44]. І чоловіки і жінки демонструють гіперпотяг до відпочинку. Втіху та фізичний комфорт приносять їжа, алкогольні напої, секс, наркотичні речовини. Вчинені злочини часто задовольняють саме ці гіпертрофовані потреби та інтереси злочинців. Втім, зловживання алкоголем та наркотиками є передумовою, а не причиною злочинної поведінки, для її реалізації потрібні ще додаткові зовнішні та внутрішні складові, а наявність кримінальних настанов значно спрощує вибір способу злочинної поведінки. Спілкування, як специфічна форма взаємодії людини з іншими, за умов ув'язнення безперечно є значущою цінністю для обох груп досліджуваних. Спілкування забезпечує їм підтримку емоційного стану та можливість мати у відповідь емпатійне змінення власних переживань і почуттів. Такі відомі криминологи як А.Н.Сухов, В.Ф.Пірожков, Г.Ф.Хохряков вважають, що у злочинному середовищі мають місце певні деформації спілкування [цит. по 9,с.305]. Зважаючи на те, що дослідження проводилося в установах, де відбувають покарання вперше засуджені чоловіки та жінки, яскравих деформацій спілкування не спостерігалось. Спілкування корисливо-насильницькі злочинців відбувається у досить вузькому колі, часто із використанням жаргонного мовлення, яке засвоюється майже неусвідомлюване. Їх мовлення «загальмоване», оскільки є побоювання сказати щось зайве, образливе, заборонене, тому випадки вживання жестів як засобу позбавлення внутрішньої напруги жаргонного мовлення розповсюджене явище у кримінальній субкультурі. Внаслідок наявності негативних стереотипів сприйняття, що існують у кримінальному середовищі, взаємовідношення та спілкування, особливо серед чоловіків, набуває характеру відчуження, обережності.

Для жінок-злочинниць важливе місце у ієрархії цінностей займає привабливість, любов та прихильність. Тривале існування в одностатевому середовищі, з певними обмеженнями у виборі одягу спонукає жінок зберігати привабливу зовнішність, особливо якщо зовнішність є зняряддям їх кримінальної діяльності. Бажання та потреба мати близьких людей, відчувати піклування, любов значущих людей, занепокоєність щодо стосунків з ними складає зміст цінності любов та прихильність. Нажаль, власна перекручена доля злочинниць робить цю цінність примарою, нездійсненою мрією, їх типові відповіді: жакливо, коли тебе ніхто не кохає, або жакливо, якщо я назавжди останусь одна.

За останнє десятиріччя накопичено чималий досвід релігійного виховання в установах виконання покарань представниками різних релігійних конфесій. Майже половина жінок (47,8%) та чверть чоловіків (24,6%) злочинців, вважають себе віруючими, щоправда жоден з опитаних не певен, що віра може утримати от вчинення злочину. Мабуть тому, така життєва цінність як багате духовно-релігійне життя не признається злочинцями обох груп важливою.

До незначущих життєвих цінностей обох груп досліджуваних потрапили такі цінності як демократія у суспільстві, особистісне зростання, служіння людям та багатство духовної культури. Ці цінності ними оцінюються як абстрактні та суперечливі наявної системи ціннісних орієнтацій. Отже, має місце залежність наявних цінностей особистості від умов життя людини та певних настанов, що існують у середовищі.

Висновки Настанови особистості багатолікі: допомагають адаптуватися у середовищі, підтримують ідентичність, виконують функцію его-захисту та вираження цінностей. Сформована система особистісних життєвих цінностей у злочинців обох груп є суперечливою. Вибираючи ту чи іншу цінність, людина підкреслює для себе її важливість та прагне організувати свою поведінку певним чином, ідентифікуючи себе з конкретною субкультурною групою. Злочинці обізнані із соціальними цінностями суспільства, але за умов існування стійких злочинних стереотипів ці цінності вважаються «абстрактним», тобто неефективними, тому такі цінності реально не впливають на мотивацію їх поведінки. Своє життя вони підпорядковують владі «дієвих» цінностей: матеріальному успіху, розвагам, спілкуванню, для досягнення яких придатні усі засоби, навіть кримінальні. Всі складові особистості разом з пасивним ставленням до власного життя та наявністю специфічного кримінального життєвого досвіду в купі з криміногенним оточенням призводять до функціонування стійких асоціальних стереотипів у поведінці людини й дозволяє «організувати» викривлене уявлення про оточуючий світ.

Література

1. Петровский, А.В., Психологический словарь [Текст]: / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский; М.: Политиздат, 1990. – 494с.
2. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования [Текст]:/ Д.Н. Узнадзе. М.: Наука, 1966. – 451с.
3. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки [Текст]/ Д.Н. Узнадзе. Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1961. – 210с.
4. Поршнев, Б.Ф. Социальная психология и история [Текст]:/ Б.Ф.Поршнев. –М.: Наука, 1966. – 213с.
5. Асмолов, А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров [Текст]:/ А.Г. Асмолов. – М.: Воронеж, 1996. – 382с.
6. Шихирев, П.Н. Современная социальная психология в США [Текст]: уч. пос./ П.Н. Шихирев. – М.: Наука, 1979. – 186с.
7. Клейберг, Ю.А. Девиантное поведение [Текст] Учебное пособие / Ю.А.Клейберг– М.:НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. – 304с.
8. Салихова, Н.Р. Реализуемость личностных ценностей в условиях жизненного кризиса [Текст] / Н.Р.Салихова// Психологический журнал. – 2009, том 30, №1.– С.44-51
9. Дмитриева, Ю.А. Пенитенциарная психология [Текст]: учебник / Ю.А. Дмитриева, Б.Б. Казак; Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 681с.